

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

УДК 340.11

Заморська Л. І.,

*доктор юридичних наук, доцент,
доцент кафедри теорії та філософії права юридичного факультету
Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича*

НОРМАТИВНА СИСТЕМА СОЦІАЛЬНОГО РЕГУЛЮВАННЯ: ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ

THE REGULATORY SYSTEM OF SOCIAL REGULATION: THEORETICAL ASPECTS

Досліджено питання поняття соціального регулювання, його нормативної системи та її складових. Визначено зміст механізму соціального регулювання та його типологізацію в сучасній правовій загальнотеоретичній науці.

***Ключові слова:** соціальне регулювання, нормативна система соціального регулювання, механізм соціального регулювання, соціальна норма.*

Исследуются вопросы понятия социального регулирования, его нормативной системы и ее составляющих. Определяется содержание механизма социального регулирования и его типологизация в современной правовой общетеоретической науке.

***Ключевые слова:** социальное регулирование, нормативная система социального регулирования, механизм социального регулирования, социальная норма.*

Examines the issues of the concept of social regulation, its regulatory system, its components. And also defines the content of the mechanism of social regulation and its typology in modern legal general theoretical science.

***Key words:** social regulation, regulatory system of social regulation, mechanism of social control, social norm.*

Нормативність як важливе явище в суспільстві завжди пов'язується з феноменом соціального регулювання. Регулювання є способом підтримки рівноваги в об'єкті, засобом самопідтримки системи. У найбільш загальному вигляді соціальне регулювання можна визначити як належний суспільству й визначаючий соціальний порядок процес [1, с. 249]. Його необхідність обумовлена об'єктивними законами суспільного розвитку, які не допускають фатальної зу-

мовленості поведінки людини. Існування й функціонування соціального організму вимагає упорядкованості, організації, стабільності в суспільстві. Ця необхідність виникає на найнижчих щаблях його розвитку. Упорядкованість суспільних відносин є результатом дії багатьох різних чинників, серед яких насамперед необхідно виокремити так звані стихійні регулятори [2, с. 10]. Вони є безпосереднім проявом законів природи й суспільства. У процесі суспільного розвитку зростає значення соціального регулювання порівняно з психобіологічними факторами. Не відкидаючи зв'язку із цими факторами, регулювання, проте, усе більше звільняється від стихійно-природних елементів і сторін та зв'язується потребою вираження та забезпечення об'єктивних соціальних інтересів у поведінці людей, а в умовах цивілізації все більшою мірою проявляється у свободі людини, автономії особистості. При цьому поряд із тенденцією саморегулювання в суспільстві зростає значення тих різновидів регулювання, які втілюються в цілеспрямованій діяльності людей, їх колективів, суспільних об'єднань [3, с. 32–33]. У цьому сенсі регулювання вже можна розуміти як форму цілеспрямованого, управляючого впливу, орієнтованого на підтримку рівноваги в об'єкті та розвиток його шляхом введення в нього певних регуляторів (норм, правил, цілей, зв'язків). Люди, володіючи свободою, діють у межах об'єктивно можливих варіантів поведінки та своїх суб'єктивних можливостей. У зв'язку із цим з'являється множинність варіантів вирішення завдань, які, власне, і створюють можливість здійснювати певний цілеспрямований вплив на діяльність людей, тобто регулювати їх дії з боку суспільства [4, с. 6]. За допомогою регулювання створюються можливості й обмеження діяльності, які повинні викликати в суб'єктів мотивацію й цілепокладання. Соціального регулювання та відповідних засобів (у тому числі й нормативних) потребує будь-яке суспільство. Регулювання суспільно необхідної поведінки особистості є неминучим в умовах будь-якого утворення, оскільки, з одного боку, знаходяться інтереси суспільства, групи, соціальної спільноти будь-якого рівня, а з іншого – інтереси особистості, її прагнення, бажання.

У науковій літературі цілеспрямованість досить часто розглядається як невід'ємна характеристика регулювання [5, с. 113]. Однак активна організаторська діяльність певних структур (під якою треба розуміти насамперед управління – Л. З.) є лише одним із проявів об'єктивної потреби соціуму в упорядкованості поряд із саморегуляцією та дією факторів стихійного регулювання.

Суспільство на будь-якому етапі свого розвитку не може обходитися без особливого соціального механізму, функції якого полягають у тому, що він регулює суспільні відносини, підтримує соціальну дисципліну, сприяючи таким чином цілеспрямованості функціонування й розвитку суспільства в цілому та його окремих елементів зокрема, найважливішим із яких є особистість людини. Цілеспрямована регулятивна діяльність (точніше, необхідність оснащення її потрібним інструментарієм, додання їй стабільності) створює особливі ззовні відокремлені засоби й механізми, які мають вираження насамперед у соціальних нормах [6, с. 33].

Основна мета регулювання – досягнення відповідності між поведінкою особи та групи людей, їх інтересами, цілями й потребами, що постають із наявних у певному суспільстві об'єктивних можливостей. Використання методів регулювання припускає високий рівень самостійності керованих об'єктів, розвиток самоврядування й самоорганізацію в них. Подібне регулювання здійснюється складною взаємодією низки засобів і методів.

Залежно від того, яким шляхом здійснюється вплив – за допомогою волевого акту, розповсюдженого на невизначену кількість схожих подій, обставин, певну категорію осіб тощо, – регулювання може бути або казуальним (індивідуальним), або нормативним (загальним). Перше орієнтоване на одиничну ситуацію, воно здійснюється з урахуванням суто індивідуальних особливостей випадку, обставини або конкретних відносин. Друге, навпаки, характеризується тим, що не враховує індивідуальних ситуацій з усіма їхніми специфічними рисами, не бере й не може брати до уваги все своєрідне, неповторне, нетипове [7, с. 441].

У найзагальнішому змісті словосполучення «нормативне регулювання» означає, що індивіду або групі в цілому наказується, «задається» певний вид поведінки, її форма, той чи інший спосіб досягнення мети, реалізації цілей тощо, «задаються» належна форма та характер відносин і взаємодій між людьми в суспільстві, а реальна поведінка людей і відносини членів суспільства та різних соціальних груп програмується й оцінюються відповідно до цих запропонованих, «заданих» стандартів-норм [8, с. 3].

Е.М. Пеньков справедливо зазначив: «У суспільстві із самого початку його виникнення, як у всій цілісній системі, виявляються дві суперечливі тенденції: організація та дезорганізація, зумовлені постійним залученням у суспільну систему все нових речових і людських факторів, постановкою нових цілей і завдань тощо» [9, с. 13]. В умовах постійної дії цих двох суперечливих тенденцій суспільний розвиток забезпечується багато в чому шляхом удосконалення механізму соціального регулювання.

Суспільство, розвиваючись як саморегулююча система, включає до своєї цілісної сфери особу як активний і першочерговий її елемент [10, с. 385]. Необхідність підтримки динаміки процесів взаємовідношення й відокремлення особи зумовлює появу специфічних форм регулювання, вироблення або спонтанне виникнення правил поведінки в рамках таких відносин та одночасно відокремлення особи як індивідуальності.

Завдяки виникненню цих правил суспільство позбавляється необхідності регулювати одні й ті ж види суспільних відносин тільки в індивідуальному порядку [11, с. 16]. Воно отримує можливість, прогнозуючи типові ситуації шляхом практичного застосування норм або зразків поведінки, забезпечувати необхідну соціальну спрямованість поведінки людей, зберігати її організованість і динамічність.

У своїй тенденції нормативні регулятори як концепти соціального регулювання складаються (акумуляються) у нормативну систему. Нормативна система є хоча й найважливішою, проте не єдиною в системі соціального регулю-

вання. Разом із тим перевага нормативного регулювання над іншими видами (наприклад, казуальним) уже неодноразово підкреслювалася в юридичній літературі [12, с. 115]. М.І. Бобньова зазначає: «Соціальні норми як установлення, моделі, еталони належної (з точки зору суспільства в цілому й соціальних груп та їх членів зокрема) поведінки є найбільш поширеними й ефективними засобами соціального регулювання та соціального контролю під час вирішення низки соціальних завдань» [13, с. 4]. Соціальні норми, зазначав П.Є. Недбайло, виникли одночасно із суспільством у зв'язку з необхідністю охопити та врегулювати поведінку людей загальними правилами поведінки. Призначення ж їх полягає в організації виробництва й підтримці дисципліни та порядку в суспільному житті. П.Є. Недбайло зазначив: «Вони виникають із самої сутності суспільного життя та являють собою необхідну й елементарну умову підтримки суспільних відносин людей. Суспільне життя вимагає наявності норм, із якими люди могли б узгоджувати свою поведінку, оцінювати свої вчинки, розраховувати на певні результати й бути впевненими в них» [14, с. 5; 15, с. 18–19].

На системний характер нормативного регулювання вказує багато науковців. Так, серед них можна, наприклад, виокремити таких вітчизняних науковців, як Ю.М. Оборотов, М.В. Цвік, Н.М. Крестовська, О.Ф. Скакун, В.В. Дудченко, А.А. Козловський, А.Ф. Крижанівський, К.В. Горобець, С.Д. Гусарев, О.Г. Мурашин та інші, та таких зарубіжних учених, як А.Б. Венгеров, Н.С. Барабашева, М.Н. Кулажніков, В.І. Шепелєв, В.І. Ніжечек, О.А. Лукашева та інші. Ці науковці вживають терміни «нормативна система» й «система нормативного регулювання», щоб підкреслити цілісний характер нормативного регулювання. В.І. Ніжечек наголошує: «Нормативна система – це не просте механічне об'єднання окремих видів нормативного регулювання, а саме норм» [16, с. 120]. А.Б. Венгеров і Н.С. Барабашева визначили нормативну систему як сукупність правових, моральних, техніко-юридичних і технічних норм, звичаїв, норм різних громадських об'єднань та інших норм, які взаємодіють одна з одною в процесі регулювання суспільних відносин у різних сферах суспільної життєдіяльності [17, с. 15].

Сформоване в нормативній системі співвідношення загального й окремого, цілого та частин надає їй нового змісту, відмінного від простої сукупності, та ознак, властивих різним видам нормативного регулювання. Суспільні відносини піддаються впливу низки соціальних норм. У кожному конкретному випадку між нормами складається певна субординація. Такий ієрархічний зв'язок окремих норм різних видів відображає системний, цілісний характер нормативного регулювання.

Виникнення соціальних норм і нормативного типу регулювання пов'язане з переходом від тваринної стадності до людського суспільства, з процесом соціалізації та раціоналізації суспільних відносин та в цілому з поведінням людини як особливої природно-біологічної й разом із тим соціальної істоти [18, с. 5]. У ході суспільної практики складаються соціальні відносини, способи взаємодії та взаємозалежності людей і явищ. Основою цього є соціальна нормативність як соціальний закон, «що виражається в неминучій уніфікації

хаотичної сукупності інтересів окремих осіб (членів суспільства) за певними ознаками, зумовленим об'єктивними потребами цього суспільства» [19, с. 9].

Періоду тваринної стадності були притаманні органічні, інстинктивно-біологічні регулятори, для людського ж суспільства характерними є якісно нові форми регулювання групової та індивідуальної поведінки, які «суттєво доповнюють, змінюють, а в низці випадків і скасовують попередні види регулювання» [20, с. 5]. Поступово формуються уявлення про норми життя людей, правила та форми їх взаємовідносин тощо.

Між стадною інстинктивністю й соціальною нормативністю існують як спільні риси, так і певні відмінності. Причому спільні властивості мали не безпосередній, а опосередкований характер: вони опосередковуються, як пише В.С. Нерсесянц, «якостями соціальності, раціональності, усвідомленості й взагалі всім тим, що відрізняє людину як біосоціальну істоту від тварини як істоти біологічної» [21, с. 7]. Момент розриву й опосередковування між природним потягом і відповідною поведінкою утворює вихідний пункт соціалізації та людської культури, опорний механізм соціального контролю, регулювання та нормотворення.

Таким чином, соціальне регулювання – категорія конкретно-історична. З розвитком суспільства розвивається та змінюється механізм соціального регулювання. Загальноісторичні закономірності врегульованості суспільних відносин по-різному проявляються на різних стадіях розвитку людства [22, с. 7]. Є.М. Пеньков, аналізуючи проблеми нормогенезу, виокремив три типи механізму соціального регулювання [23, с. 16–20].

Перший тип – це самокерований механізм соціального регулювання поведінки в первісному суспільстві. У цьому механізмі і ідеологічні, і організаційні засоби впливу виражають інтереси всього суспільства, усіх людей, які є і об'єктами, і суб'єктами регулювання поведінки між ними. Норми цього типу регулювання Є.М. Пеньков визначає як «найпростіші правила людського співіснування», які дотримуються без насильства, без примусу тими, кого вони стосуються [24, с. 16].

Другий тип виникає разом з утворенням класово-антогоністичного суспільства, коли соціальне життя суттєво ускладнюється. Механізм соціального регулювання набуває класового характеру, коли кожен клас виробляє свою систему ідей, цінностей і норм, що виражають переважно його власні, насамперед економічні та політичні інтереси. Однак при цьому кожен клас змушений враховувати й інтереси інших класів, тому що вони існують не ізольовано, а цілісність суспільства, нехай і суперечливо, зберігається. Для цього типу характерним є перехід до формування класових норм суспільної поведінки особи, виникнення принципово нового виду соціальних норм – правових – у формі зведеної в закон волі пануючого класу, появи нового типу соціального управління – політичної організації суспільства, основною ланкою якого є держава. Вирішальну роль на цьому етапі відіграє державно-правовий метод регулювання поведінки людей.

Третій тип, виокремлений Є.М. Пеньковим, – це соціальний механізм регулювання поведінки людей у суспільстві, який функціонує в межах спільності якісних інтересів усіх його членів [25, с. 18].

Якщо відмовитися від односторонньої класової характеристики запропонованої типології (і від того, що виникнення права фактично ототожнене з виникненням державно встановлених норм), то основною проблемою, аналізованою в роботах Є.М. Пенькова, є роль суб'єктивного фактора в нормогенезі. Найбільш яскраво він проявляється в другому типі соціального регулювання. Саме із цього моменту виникають деформації, пов'язані з порушенням балансу між об'єктивною нормативністю та ідеальними нормативно-ціннісними конструкціями, опосередкованими емпірично утвореними нормативами.

Є.М. Пеньков зазначає: «У певний період взаємна залежність індивідів один від одного була такою, що людина не виділяла себе із соціального цілого, а тому необхідна суспільству цілеспрямованість дій людей, їх суспільна поведінка забезпечувалася також ніби стихійно. В умовах жорстокої боротьби з природою звичаї та заборони діяли стосовно індивіда як природна сила та не викликали в нього ніякого особистого ставлення до себе» [26, с. 13]. Поступово відбувається певне відокремлення індивіда в межах суспільства, він починає знаходити відносну свободу поведінки, що зумовлює ускладнення механізму соціального регулювання. У цих умовах одного об'єктивного (зовнішнього щодо людини) регулювання виявляється зовсім недостатньо. Суспільство знаходить шляхи використання існуючої внутрішньої, суб'єктивної, самостійності й активності людини для регулювання її ж поведінки.

Якісно новий (інший) тип соціального регулювання Є.М. Пеньков пов'язує з появою антагоністичних класів. Аналогічний підхід до проблеми нормогенезу простежується також у роботах П.Є. Недбайла. Він зазначає, що створення соціальних норм в умовах найпростіших і застійних способів виробництва досягається за допомогою багаторазового повторення одних і тих же вчинків людьми. Пізніше вони стають традицією, входять у звичку, перетворюються на звичайні норми поведінки й набувають загальнообов'язкового характеру, з ними пов'язується уявлення про належну поведінку [27, с. 9]. У додержавному суспільстві дотримання норм підтримується самим суспільством, що не допускає будь-яких відхилень від їх точного виконання. П.Є. Недбайло вказує: «З виникненням класів, класової боротьби й держави за дотриманням норм, що виражають волю панівного класу, стежить держава як політична організація цього класу» [28, с. 10].

На нашу думку, перші якісні зміни соціального регулювання можна відзначити значно раніше, адже вони зумовлені відокремленням особи, ускладненням суспільних відносин, пов'язаних насамперед із розвитком відносин обміну. Суспільні відносини виникають тільки в процесі взаємодії людей, обміну діяльністю та її результатами. Відносно самостійні індивіди, які відокремилися від соціального цілого, вступають у взаємні відносини. Саме на цьому етапі фіксується значущість і необхідність нормативного регулювання, і тоді ж, із відо-

кремленням особистості, проявляється відмінність об'єктивних і суб'єктивних властивостей нормогенезу.

Універсальність цих явищ для соціальної взаємодії в літературі є загальноновизнаною. Обмін речовин, енергії, інформації й навіть людських властивостей у процесі взаємодії має універсальний характер для буття та свідомості. Детально механізми обміну, врахування взаємодії членами суспільства, які спрямовані на забезпечення процесів збалансування та врівноваження суспільних відносин, аналізує Г.В. Мальцев. Зокрема, він підкреслює значущість принципів взаємності та еквівалентності соціального спілкування, які, вважаємо, безпосередньо пов'язані з нормативністю суспільного буття (будучи певною мірою її передумовами й характеристиками – Л. 3.) [29, с. 52–53].

Таким чином, соціальна нормативність як, власне, підстава соціального регулювання та самої нормативної системи є рефлексивним поєднанням загальнообов'язковості та загальнозначущості, які задаються елементом належності, закладеним у соціальній нормі через інтегровану нею цінність. Особливе значення при цьому надається нормативній системі соціального регулювання, завдяки якій і визначається механізм соціального регулювання. Особливості цієї нормативної системи полягають у її складових елементах-регуляторах, основне місце серед яких займають саме соціальні норми, завдяки чому й здійснюється соціальне регулювання суспільних відносин.

Література:

1. Теория государства и права : [учебник] / под ред. В.М. Корельского, В.Д. Перевалова. – М. : Инфра-М – Норма, 2002. – 616 с.
2. Пеньков Е.М. Социальные нормы – регуляторы поведения личности: некоторые вопросы методологии и теории / Е.М. Пеньков. – М. : Мысль, 1972. – 198 с.
3. Алексеев С.С. Теория права / С.С. Алексеев. – М. : Изд-во БЕК, 1995. – 320 с.
4. Нижечек В.И. Правовое регулирование в системе нормативного регулирования общественных отношений в СССР : автореф. дисс. ... докт. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория и история государства и права; история политических и правовых учений» / В.И. Нижечек. – Свердловск, 1975. – 38 с.
5. Нижечек В.И. Советское право в системе нормативного регулирования социалистических общественных отношений / В.И. Нижечек. – Иркутск : Вост.-Сиб. кн. изд-во, 1973. – 455 с.
6. Алексеев С.С. Теория права / С.С. Алексеев. – М. : Изд-во БЕК, 1995. – 320 с.
7. Российская социологическая энциклопедия / под ред. Г.В. Осипова. – М. : Норма – Инфра-М, 1998. – 672 с.
8. Бобнева М.И. Социальные нормы и регуляция поведения / М.И. Бобнева. – М. : Наука, 1978. – 312 с.
9. Пеньков Е.М. Социальные нормы – регуляторы поведения личности: некоторые вопросы методологии и теории / Е.М. Пеньков. – М. : Мысль, 1972. – 198 с.

10. Рущенко І.П. Загальна соціологія : [підручник] / І.П. Рущенко. – Х. : Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2004. – 524 с.
11. Пеньков Е.М. Социальные нормы – регуляторы поведения личности: некоторые вопросы методологии и теории / Е.М. Пеньков. – М. : Мысль, 1972. – 198 с.
12. Нижечек В.И. Советское право в системе нормативного регулирования социалистических общественных отношений / В.И. Нижечек. – Иркутск : Вост.-Сиб. кн. изд-во, 1973. – 455 с.
13. Бобнева М.И. Социальные нормы и регуляция поведения / М.И. Бобнева. – М. : Наука, 1978. – 312 с.
14. Недбайло П.О. Советские социалистические правовые нормы / П.О. Недбайло // Антологія української юридичної думки : у 10 т. / редкол. : Ю.С. Шемшученко (голова) та ін. – К. : Видавничий дім «Юридична книга», 2004– . – Т. 9 : Юридична наука радянської доби / [В.Б. Авер'янов, О.М. Костенко, В.П. Нагребельний, В.Ф. Погорілко, К.О. Савчук, І.Б. Усенко, Г.П. Тимченко] ; за ред. В.П. Нагребельний. – 2004. – С. 73–95.
15. Недбайло П.О. Советские социалистические правовые нормы : [лекция] / П.О. Недбайло. – Львов : Изд-во Львов. ун-та, 1959. – 140 с.
16. Нижечек В.И. Советское право в системе нормативного регулирования социалистических общественных отношений / В.И. Нижечек. – Иркутск : Вост.-Сиб. кн. изд-во, 1973. – 455 с.
17. Венгеров А.Б. Право и распределение / А.Б. Венгеров, Н.С. Барабашева. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1988. – 280 с.
18. Нерсесянц В.С. Право в системе социальной регуляции / В.С. Нерсесянц. – М. : Знание, 1986. – 64 с.
19. Лисенков С.Л. Загальна теорія держави і права : [навчальний посібник] / С.Л. Лисенков. – К. : Юрисконсульт, 2006. – 355 с.
20. Нерсесянц В.С. Право в системе социальной регуляции / В.С. Нерсесянц. – М. : Знание, 1986. – 64 с.
21. Нижечек В.И. Правовое регулирование в системе нормативного регулирования общественных отношений в СССР : автореф. дисс. ... докт. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория и история государства и права ; история политических и правовых учений» / В.И. Нижечек. – Свердловск, 1975. – 38 с.
22. Пеньков Е.М. Социальные нормы – регуляторы поведения личности: некоторые вопросы методологии и теории / Е.М. Пеньков. – М. : Мысль, 1972. – 198 с.
23. Пеньков Е.М. Социальные нормы – регуляторы поведения личности: некоторые вопросы методологии и теории / Е.М. Пеньков. – М. : Мысль, 1972. – 198 с.
24. Пеньков Е.М. Социальные нормы – регуляторы поведения личности: некоторые вопросы методологии и теории / Е.М. Пеньков. – М. : Мысль, 1972. – 198 с.

25. Пеньков Е.М. Социальные нормы – регуляторы поведения личности: некоторые вопросы методологии и теории / Е.М. Пеньков. – М. : Мысль, 1972. – 198 с.
26. Недбайло П.О. Советские социалистические правовые нормы : [лекция] / П.О. Недбайло. – Львов : Изд-во Львов. ун-та, 1959. – 140 с.
27. Недбайло П.О. Советские социалистические правовые нормы : [лекция] / П.О. Недбайло. – Львов : Изд-во Львов. ун-та, 1959. – 140 с.
28. Ананьев Б.Г. Человек как предмет познания / Б.Г. Ананьев. – СПб. : Питер, 2001. – 288 с.
29. Мальцев Г.В. Социальные основания права / Г.В. Мальцев. – М. : Норма, 2007. – 800 с.

УДК 34(09)(477)(075)

Калашников В. М.,

кандидат юридичних наук, доктор історичних наук,

професор кафедри міжнародного права

Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара

БУРЖУАЗНІ РЕФОРМИ В ЦАРСЬКІЙ РОСІЇ ТА УКРАЇНІ

BOURGEOIS REFORMS IN TSARIST RUSSIA AND UKRAINE

Проаналізовано проблеми здійснення буржуазних реформ в українських губерніях Російської імперії. Звернено увагу на те, що в найбільш розвинутих європейських державах і США відбувався процес остаточного викорчовування елементів феодалізму. У цих умовах в Росії довелося почати системне перетворення міської промисловості й сільського господарства на буржуазних засадах, особливо в межах сучасної України. Розглянуто буржуазні реформи й контрреформи на території сучасної України як комплекс заходів, які відображали специфіку переходу українського міста й села до капіталістичних засад господарювання.

***Ключові слова:** українські землі, кріпосне господарство, буржуазні реформи, контрреформи.*

Проанализированы проблемы осуществления буржуазных реформ в украинских губерниях Российской империи. Обращено внимание на то, что в наиболее развитых европейских государствах и США происходил процесс окончательного выкорчевывания элементов феодализма. В этих условиях в России пришлось начать системное преобразование городской промышленности и сельского хозяйства на буржуазных началах, особенно в пределах современ-